

EZOTERYCZNA NADRELIGIA TEOZOFÓW.

PRZYCZYNEK DO BADAŃ NAD KORZENIAMI NEW AGE

Koniec XX wieku, zaznaczył się w historii wieloma gwałtownymi przemianami we wszystkich niemal dziedzinach ludzkiego życia. Zmiany ogarniające współczesny świat nie ominęły także religii – fenomenu towarzyszącego ludzkości od początku jej dziejów. Jednym ze zjawisk, które wywarły znaczący wpływ na rozbudzenie nastrojów kontestacji wobec dotychczasowej sytuacji religijnej świata i na zainteresowanie poszukiwaniem alternatyw poza tradycyjnymi Kościołami, jest prąd umysłowy określany terminem *New Age*. Współcześnie wiele pisze się na temat ideologii Nowej Ery i to zarówno z pozycji jej zwolenników, jak i oponentów. Najczęściej jednak zjawisko to opisuje się całościowo, przedstawiając jego główne idee i wspólne poglądy. Ujęcia takie, choć z wielu powodów pożyteczne, grożą jednak „przeoczeniem” niektórych specyficznych aspektów opisywanego fenomenu. Samo bowiem zjawisko, określane także mianem Ery Wodnika, jest niezmiernie trudne do szczegółowego opisanie, gdyż, wbrew obiegowym pojęciom, nie mamy w nim do czynienia z jednym, jednorodnym treściowo ruchem, lecz całym kompleksem wieloaspektowych zjawisk ucieleśniających się w przynajmniej kilkudziesięciu ruchach i poglądach wielu niezależnych nauczycieli¹. Dlatego trzeba, by obok ujęć całościowych, powstawały także szczegółowe analizy, zwłaszcza w dziedzinach mało dotąd zbadanych. Niniejszy tekst pragnie być właśnie drobnym przyczynkiem do pełniejszego niż dotąd zrozumienia historycznych korzeni *New Age*, a szczególnie ich religijnego charakteru.

Większość doktryn i idei głoszonych dziś przez *New Age* sformułowana została jeszcze w końcu dziewiętnastego stulecia przez ideologów nowożytnej teozofii. Dlatego właśnie należy uznać, że założone w 1875 r. w Nowym Jorku Towarzystwo Teozoficzne² jest jednym z najważniejszych antenatów współczesnego *New Age* i to zarówno w aspekcie historycznym, jak i merytorycznym³. Towarzystwo Teozoficzne pretenduje do bycia organizacją na wskroś uniwersalną, mającą alternatywny wobec chrześcijańskiego

¹ Por. J. G. MELTON, *Encyclopedic Handbook of Cults in America*, New York, NY 1986 120–121.

² Założycielami Towarzystwa Teozoficznego byli: pułkownik Henry Steel Olcott (1832–1907), William Quan Judge (1851–1896) i Helena Petrowna Bławatska (1831–1891). Jednak w rzeczywistości to H. Bławatska była charyzmatycznym autorytetem i główną fundatorką jego doktryny; Por. J. G. MELTON, dz.cyt., 87; C. L. ALBANESE, *America. Religions and Religion*, Belmont, CA 1981, 177; *New Catholic Encyclopedia*, XIV, New York 1967, 74.

³ Na temat zależności treściowych między Towarzystwem Teozoficznym a *New Age* zob. M. F. BEDNAROWSKI, *New Religions and the Theological Imagination in America*, Bloomington and Indianapolis 1989, 7. 35–44. 64nn. 92–97. 115–126.

całościowy obraz rzeczywistości, wywierający poważny wpływ na przemiany zachodzące w świadomości współczesnego człowieka.⁴ Także nasza Ojczyzna nie pozostała wolna od wpływu tych idei. Historia polskiej sekcji teozoficznego stowarzyszenia sięga początków XX stulecia⁵ i naznaczona jest setkami opublikowanych tytułów⁶ Dzisiaj, należące do głównego nurtu *New Age*, Towarzystwo Teozoficzne nadal istnieje i działa w sześćdziesięciu krajach, skupiając ok. 55 tyś. członków⁷ Ostatnio obserwujemy odradzanie się tego ruchu także w Polsce, o czym świadczą pojawiające się publikacje teozoficzne, któremu towarzyszy niemal całkowity brak opracowań krytycznie analizujących zawarte w nich poglądy.

Chcąc w drobnej choćby części przyczynić się do zapelnienia tej luki w polskiej literaturze religioznawczej, pragnę krytycznie przyrzeć się zagadnieniu religijnego charakteru Towarzystwa Teozoficznego. Jest to o tyle ważne, że z jednej strony teozofowie gorliwie deklarują, że teozofia nie ma charakteru konfesyjnego, z drugiej zaś strony idee teozoficzne mogą nieść poważne konsekwencje dla istniejących religii, tym bardziej że teozofowie dążą do zjednoczenia istniejących religii i zainicjowania nowej *Jedynej Reli-*

⁴ O wpływie tym świadczy liczba współczesnych ruchów inspirowanych nauką teozoficzną. Do ruchów bezpośrednio zależnych od Towarzystwa Teozoficznego zalicza się m. in.: *Liberalny Kościół katolicki*; zainicjowaną przez Alice Bailey *Arcane School*, *Różokrzyżowców*, założonych przez Maxa Heindela; *Antropozofię* Rudolfa Steinera; *Tara Center* Benjamina Creme; powstały z inicjatywy Marka i Elizabeth Clare Prophet *Church Universal and Triumphant*; *Universal Brotherhood Society* Katherine A. Tingley, założony przez Guy i Ednę Ballardów, „*I AM*” *Religious Activity*; *Association for Research and Enlightenment* Edgara Cayce; *Halcyon Community*; *Temple of the People*. Setki innych współczesnych ruchów i organizacji w dużym stopniu zawierają w swoich założeniach echo idei teozoficznych; Por. J. G. MELTON, *Encyclopedic Handbook*... dz. cyt., 73. 88. 92. 108. 121; B. CAMPBELL, *Ancient Wisdom revived*, Berkeley and Los Angeles, CA 1980, 1. 158; J. G. MELTON, J. CLARK & A. A. KELLY, *New Age Encyclopedia*, Detroit, Michigan 1990, XXV–XXVI. XXXV; E. MILLER, *A CRASH Course on the New Age Movement*, Grand Rapids, Michigan 1989, 146; A. A. KELLY, *Introduction*, w: *Theosophy II. Controversial and Polemical Pamphlets*, New York – London 1990, I; L. BULLOCK, *The Theosophical Cults*, „Interpretation” *A Journal of Bible and Theology*, XII (April 1958) 2, 213; R. S. ELLWOOD, *Religious and Spiritual Groups in Modern America*, Englewood Cliffs, New Jersey 1973, 93; J. VERNETTE, *New Age*. U progu ery Wodnika, Warszawa 1998, 62–63.

⁵ Pierwsze koło teozoficzne powstało w Warszawie w 1905 r., z czasem przekształcając się w lożę teozoficzną *Alba*. Główną rolę pełnił w niej artysta malarz Kazimierz Stabrowski; podlegała ona wtedy sekcji rosyjskiej w Petersburgu. W kwietniu 1912 r. przekształciła się w *Warszawskie Towarzystwo Teozoficzne*. Po trudnościach związanych z odłączeniem się zwolenników *Towarzystwa Antropozoficznego* stowarzyszenie teozofów reaktywowane zostało 15 stycznia 1920 r. (lub wg innych źródeł w 1919 r.) z inicjatywy Wandy Dynowskiej, Ireny Brzostowskiej i Henryka Müncha. Zaledwie w drugim roku od swego reaktywowania polscy teozofowie zorganizowali Pierwszy Krajowy Zjazd Polskiego Towarzystwa Teozoficznego w Krakowie, na który przybyli delegaci z Warszawy i Wilna (drugi zjazd Polskiego Towarzystwa Teozoficznego odbył się wiosną 1923 r.); por. A. K. GLEIC, *Glossariusz okultyzmu*, Kraków 1936, 80–81; L. HASS, *Ambicje, rachuby, rzeczywistość. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej 1905–1928*, Warszawa 1984, 74. 88–89. 224. 238; [anonimowo], *Pierwszy Zjazd Polskiego Towarzystwa Teozoficznego w Krakowie*, „Przegląd Teozoficzny” (1921) 3, 73.

Teozofami byli m. in.: Eliza Orzeszkowa, Maria Rodziewiczówna, Antoni Cwojdzński, Kazimierz Stanisław Hodkiewicz, Ewelina-Wela Karasiówna, Janusz Korczak [właśc. Henryk Goldszmit]; por. L. HASS, *Ambicje, rachuby, rzeczywistość ...*, dz. cyt., 88–89. 238. TENŻE, *Masoneria polska XX wieku. Losy, loże, ludzie*, Warszawa 1993, 176. 214–215. 224–225.

⁶ Polska sekcja Towarzystwa Teozoficznego wydała wiele książek będących głównie tłumaczeniami głównych ideologów tego ruchu (największy ich zbiór dostępny jest w Bibliotece Narodowej w Warszawie). Wydawała też czasopisma teozoficzne ogólnopolskie: *Przegląd Teozoficzny*, który w 1932 r. przerodził się w *Mysł Teozoficzną* i *Biuletyn Miesięczny Polskiego Towarzystwa Teozoficznego*, oraz lokalne: *Teozofia* (w Nydku), *Wyzwolenie* (w Wiśle), *Odrodzenie* (w Cieszynie); por. L. HASS, *Ambicje, rachuby, rzeczywistość...*, dz. cyt., Warszawa 1984, 224. 238.

⁷ Informację tę podają za: A. DONIMIRSKI, *Wielcy magowie i wróżbici*, cz. I, Warszawa 1994, 93.

*gii Przyszłości*⁸ Założycielka Towarzystwa – Helena Bławatska w swoim, napisanym w formie diatryby, *Kluczu do teozofii* już w pierwszym pytaniu podnosi kwestię: czy teozofia jest religią? i zaraz udziela na nią odpowiedzi: *Nie, nie jest religią. Teozofia jest boską wiedzą, jest nauką*, nie dodając przy tym żadnych wyjaśnień i komentarzy⁹ Nie byłoby w tej odpowiedzi nic dziwnego, gdyby nie fakt, że ta sama autorka kilka stron wcześniej, we wstępie do tejże książki, nazywa teozofię *religią mądrości*¹⁰

Nasuwa się w sposób oczywisty pytanie, czy ruchu teozoficzny jest religią. O tym, że jednoznaczna odpowiedź nie jest łatwa, może świadczyć fakt, że w opracowaniach dotyczących teozofii spotykamy różne, często rozbieżne opinie na ten temat¹¹

Przed przystąpieniem do zbadania świadomości samych teozofów w tej kwestii należy poczynić kilka uwag na temat specyficznego języka, jakim posługują się teozofowie. Towarzystwo Teozoficzne jest ruchem wyraźnie ezoterycznym¹², w związku z tym język, którym się posługuje ma również taki charakter. Przynosi to pewne dwuwarstwowe wypowiedzi, które pod powszechnie (egzoterycznie) rozumianymi treściami mogą ukrywać wewnętrzne ukryte (ezoteryczne) znaczenia¹³. Jednocześnie język ten odbiega mocno od klasycznego sposobu wyrażania się filozofii¹⁴. Charakterystyczne jest także, że teozofowie nie posiadają jakiejś ustalonej i ścisłej terminologii na nazwanie opisywanych zjawisk. Przy analizie przedstawionego zagadnienia należy wziąć pod uwagę również charakter cytowanych wypowiedzi. Praktycznie wszystkie są bardzo fragmentaryczne i zostały wyrażone na marginesie prezentowania innych zagadnień. Jest to przyczyną zarówno ich niekompleksowości, jak i ogólnikowego charakteru. Publikacje teozoficzne nie

⁸ C. JINARAJADASA, Czego nauczać będziemy, w: Trzy drogowskazy, bmw 1955, 20. Por. także: TENŻE, Religia służby społecznej, „Przegląd Teozoficzny” (1923)1–2, 49; H. P. BLAVATSKY, The Secret Doctrine, 1, Pasadena, CA 1988 (a facsimile of the original edition of London 1888), VIII; TENŻE, Klucz do teozofii, Madras 1954, 64–65; The Essential Unity of All Religions, compiled by B. DAS, Wheaton, Ill. 1939² (przedr. 1946), XXI–XXII. 60; B. DAS, The Religion of Theosophy, „Adyar Pamphlets” 3, I, May 1911, 2. 8; A. BESANT, A World Religion, „Adyar Pamphlets” 72, VI, Dec. 1916, 6–9; TENŻE, Theosophy and the Theosophical Society, Chicago, Ill, 1913, 50; TENŻE, Wtajemniczenie, czyli droga do nadczłowieczeństwa, Warszawa 1928, 107.

⁹ H. BŁAWATSKA, Klucz do teozofii, Madras 1954, 9.

¹⁰ Zob. tamże, 7.

¹¹ Istnieją opracowania, w których wprost stwierdza się, że teozofia nie jest religią, np.: New Catholic Encyclopedia, XIV, New York 1967, 74; inne stwierdzają, że teozofia posiada także aspekt religijny (np. jest kombinacją filozofii, religii i nauki), np.: E. R. PIKE, Encyclopedia of Religion and Religions, New York 1958, 374; Encyclopedia of Occultism & Parapsychology, Edited by Leslie Shepard, Detroit 1979, 927; bywa ona też określana jako filozofia religijna, np.: The New Encyclopedia Britannica, XI, Chicago 1986¹⁵, 969; niektórzy określają teozofię jako ruch parareligijny, np.: M. ELIADE, W poszukiwaniu historii i znaczenia religii, Warszawa 1997, 66; inni zaliczają teozofię do ruchów mistyczno-religijnych, np.: J. LEGOWICZ, Zarys historii filozofii, Warszawa 1983⁵, 428–429; są też takie opracowania, które stwierdzają, że teozofia jest religią i zaliczają ją do grupy „nowych ruchów religijnych”, np.: A. A. KELLY, Introduction, w: Theosophy II. Controversial and Polemical Pamphlets, New York–London 1990, I–II; M. GREEN, Prophets of a New Age, New York 1992, 64; jako ruch religijny traktuje je też M. F. BEDNAROWSKI, New Religions and the Theological Imagination in America, Bloomington and Indianapolis 1989, 119; C. C. MARTINDALE, Theosophy, London 1928, 101; T. MARRS, Texe Marrs Book of New Age Cults and Religions, Austin, Texas 1990, 314; J. KRUSZYŃSKI, Teozofia. Odczyt wygłoszony w sali Włocławskiej Szkoły Handlowej w dniu 1 lutego 1916 r., Włocławek 1916, 11.

¹² Por. A. FAIVRE, Esotericism, w: The Encyclopedia of Religion, Mircea Eliade editor in chief, V, New York 1987, 162.

¹³ Mylące na przykład okazują się częste podobieństwa niektórych wyrażen teozoficznych do języka teologii chrześcijańskiej. Okazuje się, że pod zewnętrznymi podobieństwami ukrywa się niejednokrotnie całkiem odmienna treść.

¹⁴ Brakuje tu definicji, dbałości o metodyczną poprawność przeprowadzonego rozumowania; pojęcia są często nieostre, a opisy dokonywane za pomocą przenośni.

dużą zresztą do systematycznego i wyczerpującego wykładu, lecz mają raczej charakter popularyzatorski. Nie ułatwia to oczywiście dotarcia do istoty badanego zagadnienia.

Wróćmy teraz do zagadnienia religijnego charakteru Towarzystwa Teozoficznego. Analizując literaturę teozoficzną pod kątem znalezienia odpowiedzi na podjęte przez nas pytanie, zauważamy, że przekonania teozofów są bardzo niejednoznaczne. Ostatecznie opinie teozofów w tej kwestii da się ująć w pięć grup układających się w spektrum opinii: od całkowitego zaprzeczenia religijnego charakteru teozofii z jednej strony, aż po przyznanie jej takiego charakteru, z drugiej strony¹⁵

1. Teozofia nie jest religią. W ten sposób, zdecydowanie zaprzeczając religijnemu charakterowi teozofii, wypowiadają się: cytowana już wyżej Helena Bławatska, Aimee Blech¹⁶, George Sydney Arundale¹⁷, oraz anonimowy tekst, poprzez który Towarzystwo Teozoficzne propaguje swoje idee¹⁸

2. Teozofia ma charakter filozofii religii. Taki punkt widzenia reprezentuje Charles Webster Leadbeater¹⁹ i Arthur M. Coon²⁰

3. Teozofia posiada aspekt religijny, tzn. posiada wymiar religijny, ale jednocześnie nie jest to jej wymiar jedyny. Ku takiemu pogładowi skłaniają się: Annie Besant²¹ i Charles Webster Leadbeater²²

4. Teozofia jest (...) *religią powszechną* (A. Besant²³), lub (...) *religią mądrości* (H. Bławatska²⁴).

5. Teozofia jest religią, ale całkowicie inną niż wszystkie znane nam religie. Taki pogład prezentuje C. W. Leadbeater²⁵, Geoffrey A. Farthing²⁶ i A. Ulrich²⁷

¹⁵Zaznaczmy tu również, że poszczególnego autora nie da się jednak zakwalifikować tylko do jednej grupy, gdyż często ten sam autor różnie odnosi się do kwestii konfesyjnego charakteru teozofii.

¹⁶*Teozofia nie jest wcale nową religią, nie podaje się nawet za religię*; A. BLECH, Tym, którzy cierpią, Warszawa 1923, 13.

¹⁷*Teozofia jest wieczną i powszechną wiedzą życia. Nie powinna być nigdy identyfikowana z jakąś religią, z jakąś nauką, jakimś prądem, jakąś osobą. Ona jest poza i ponad wszystkim*; G. S. ARUNDALE, Orędzie jubileuszowe, Warszawa brw, 19–20.

¹⁸(Towarzystwo) *ofiarowuje członkom swoim poznanie światopoglądu ezoterycznego, nie propaguje jednak tego bynajmniej jako wyznania wiary; nie zastępuje też ono żadnego kościoła, nie popiera żadnej partii i nie zajmuje żadnego stanowiska wobec nie kończących się sporów, które rozłamują społeczeństwa i zaprawiają goryczą życie narodowe, społeczne i osobiste*. [anonimowo], Co to jest Towarzystwo Teozoficzne?, w: Szkice teozoficzne wybitnych adeptów wiedzy hermetycznej, Warszawa 1912, 130.

¹⁹*Sama przez się teozofia nie jest religią; pozostaje raczej w takim stosunku do religii, w jakim pozostawała do niej starożytna filozofia. Nie zbija jej, ale wyjaśnia. Odrzuca wszystko, co w której z religii sprzeciwia się zdrowemu rozsądkowi, jako coś, co uwłacza Bóstwu i jest z Nim w sprzeczności; ale to co zgadza się z rozumem we wszystkich razem lub w każdej z osobna, jest przez nią przyjęte, wyjaśnione, uzasadnione i ujęte w jedną harmonijną całość*; C. W. LEADBEATER, Zasady teozofii, Warszawa 1909, 6.

²⁰*Teozofia nie jest religią. Ani też nie chce zajmować miejsca którejs z religii. Raczej rzuca ona światło zrozumienia na wszystkie religie. Jej jedynym celem jest poszukiwanie prawdy [...]*; A. M. COON, Theosophy in Christianity, Wheaton, Ill. 1954, 23.

²¹Pisze ona o głębszym wchodzeniu w *filozofię, wiedzę i religię* teozofii. A. BESANT, Karma, Warszawa 1936, 5.

²²(...) *z innego punktu widzenia twierdzić można, że teozofia jest jednocześnie filozofią, religią i nauką*. C. W. LEADBEATER, Człowiek we wszechświecie, Warszawa 1924, 2; por. także: tamże, 8, to samo autor powtórzył też, w: TENŻE, A Textbook of Theosophy, Adyar, Madras 1975, 1.

²³A. BESANT, Theosophical Society, w: Encyclopaedia of Religion and Ethics, Edited by James Hastings, XII, New York brw, 302.

²⁴H. BŁAWATSKA, Klucz..., dz. cyt., 7.

Widzimy więc, że literatura teozoficzna przedstawia nam spory pluralizm poglądów w interesującej nas kwestii. Rzucają one wiele światła na omawiane zagadnienie. Nie rozstrzygają jednak że pytania o konfesyjny charakter Towarzystwa Teozoficznego, pozwalają na tym etapie naszych analiz, zauważyć że teozofia, w rozumieniu jej zwolenników, nie wyczerpuje się w pełni ani w pojęciu nauki, filozofii czy mądrości, ani nie da się jej zamknąć w tradycyjnym rozumieniu religii.

Dlatego, aby udzielić odpowiedzi na pytanie o to, jaka rzeczywistość kryje się pod wielością określeń, uwzględnić należy także strukturę samego Towarzystwa Teozoficznego. W pismach H. Bławatskiej znajdujemy informację, że Towarzystwo Teozoficzne nie jest bytem jednorodnym, lecz dzieli się na zewnętrzne (egzoteryczne) i wewnętrzne (ezoteryczne)²⁸ Również jego członkowie dzielą się na zewnętrznych, czyli zwykłych, oraz wewnętrznych, czyli w pełni wtajemniczonych²⁹ Rozróżnienie to okazuje się bardzo istotne do badań, ponieważ uświadamia nam, że sama formalna, zewnętrzna przynależność do Towarzystwa Teozoficznego nie oznacza jeszcze bycia prawdziwym teozofem³⁰ Egzoteryczni członkowie nie przechodzą wtajemniczenia, Towarzystwo Teozoficzne nie stawia im też żadnych wymagań doktrynalnych, czy światopoglądowych.³¹ Mogą oni w przyszłości przejść wtajemniczenie i zostać prawdziwymi teozofami, ale mogą też nie stać się nimi nigdy.³²

O ile zewnętrzna forma Towarzystwa Teozoficznego stanowi rodzaj spopularyzowanej teozofii dla mas, to jego wewnętrzny – ezoteryczny krąg składa się z osób świadomych mających jakby pełny i prawdziwy ogląd rzeczywistości. Przeszli oni wtajemni-

²⁵ Z pewnego punktu widzenia możemy nazwać teozofię religią, zaznaczając pod dwoma względami wielką różnicę między nią i tym co zwykle na Zachodzie nazywa się religią. Po pierwsze teozofia nie wymaga od swoich wyznawców wiary i nie mówi o wierze w sensie zwykle używanym. Studiujący wiedzę tajemną albo wie, albo powstrzymuje się od sądu, nie dając miejsca ślepemu zaufaniu. [...] po drugie teozofia nie stara się nikogo przekonywać ani odrywać od jego religii, a przeciwnie wyjaśnia mu ją, odkrywając głębsze jej znaczenie, którego może nigdy nie podejrzewał. Naucza rozumieć religię i żyć według niej lepiej niż przedtem, a w wielu razach powraca utraconą wiarę, lecz już na poziomie wyższym i szerszym; C. W. LEAD-BEATER, Człowiek we wszechświecie..., dz. cyt., 6–7; por. także: TENŻE, A Textbook of Theosophy..., dz. cyt., 6.

²⁶ Określił on ją mianem *religii wyższego rzędu*; G. A. FARTHING, Theosophy – What's it all about?, London 1967, IX.

²⁷ Ukazuje on teozofię jako (...) *wiarę oczyszczoną z dogmatu kościelnego, religię nauki, nauczanie mistyczne*; A. ULRICH, Nauka dawna i idee nowe, Łowicz 1908, 16.

²⁸ Por. H. BŁAWATSKA, Klucz..., dz. cyt., 22. Takie rozróżnienie wewnątrz Towarzystwa Teozoficznego potwierdzają także: S. CRANSTON, HPB. The Extraordinary Life and Influence of Helena Blavatsky, Founder of the Modern Theosophical Movement, New York 1993, 365–369; H. S. OLCOTT, Old Diary Leaves, IV, Adyar 1975, 62–63.

²⁹ Por. H. BŁAWATSKA, Klucz..., dz. cyt., 22. 23–24. 66. Członkami istniejącej od 1889 r. angielskiej ezoterycznej sekcji Towarzystwa Teozoficznego obok A. Besant byli także m. in.: poeta William Butler Yeats oraz George R. S. Mead, badacz gnostycyzmu; zob. K. ALEXANDER, Roots of the New Age, w: Perspectives on the New Age, edited by J. R. Lewis and J. G. Melton, Albany 1992, 31–32.

³⁰ Egzoteryczna forma Towarzystwa Teozoficznego jest typowym (...) *zrzeszeniem naukowym i filantropijnym dla szerzenia idei braterstwa na praktycznych, a nie teoretycznych podstawach*; H. BŁAWATSKA, Klucz..., dz. cyt., 23.

³¹ *Członkowie egzoterycznego Towarzystwa mogą wyznawać każdą religię czy filozofię, według własnego upodobania, lub też żadnej, jeśli im to odpowiada, byle zgadzali się oraz chcieli pracować dla jednego lub paru z trzech celów stowarzyszenia*; H. BŁAWATSKA, Klucz..., dz. cyt., 23; por. także: H. BENJAMIN, Everyone's Guide to Theosophy. A Simple Explanation of the Theosophical Teachings for the New Student, London 1969, 27–28; [anonimowo], O celach Towarzystwa Teozoficznego, w: A. BESANT, Karma, Warszawa 1936, 119–121; J. KRUISHEER, Twierdzenia teozofii nie są dogmatami, „Biuletyn Miesięczny Polskiego Towarzystwa Teozoficznego” 12(1938)253–254.

³² Por. H. BŁAWATSKA, Klucz..., dz. cyt., 23.

czenie i, w odróżnieniu od członków zewnętrznych posiadają własną, określoną (...) *filozofię lub – jeśli wolicie - pewien własny system religijny*³³ Jest to zdanie, które z całą ostrością wskazuje na wyznaniowy charakter Towarzystwa Teozoficznego, przynajmniej jego wewnętrznym, najbardziej autentycznym kręgu. Ów „system religijny” okazuje się na tyle obligatoryjny, że członkami ezoterycznej sekcji mogą stać się ci, którzy *zobowiązali się do przestrzegania najściślej jak mogą, przepisów tej okultystycznej grupy*.³⁴ Ślubują oni też zachowanie tajemnicy³⁵

Takie rozróżnienie udziela nam jednoznacznej odpowiedzi na postawione na wstępie pytanie, co więcej, wyjaśnia również problem pozornie sprzecznych deklaracji teozofów w badanej kwestii. Ukazuje również ezoteryczny charakter teozoficznego języka i całą dwuznaczność jego eufemistycznych określeń.

Prawdziwość naszych ustaleń w kwestii konfesyjnego charakteru Towarzystwa Teozoficznego, a przy okazji także dwuznaczność teozoficznego języka, może znaleźć swoje dalsze potwierdzenie w tekstach źródłowych. Istnieje bowiem tekst autorstwa H. Bławatskiej, w którym znajdujemy jednoznaczne stwierdzenie, że (...) *teozofia jest RELIGIĄ i Towarzystwo jej jedynym Powszechnym Kościołem*³⁶ Należy wyjaśnić, że H. Bławatska posługuje się tu pewnym rozróżnieniem, które staje się w pełni zrozumiałe po uwzględnieniu znaczenia angielskiego przedimka nieokreślonego – *a*³⁷ Przy jego użyciu Bławatska uściśla bowiem, że teozofia nie jest „jakaś” religią (*a religion*), w sensie jednej z wielu, lecz jest religią we własnej osobie (*religion itself*), samą religią³⁸ To dlatego, gdy oznajmia, że teozofia jest religią, słowo: religia pisze wielkimi literami, pragnąc w ten sposób zwrócić uwagę czytelnika na niezwykajny charakter tej religii. Jednocześnie dla autorki twierdzenie, że teozofia nie jest „jakaś” religią, nie wyklucza wcale faktu, że teozofia jest religią samą przez się³⁹

Przedstawione analizy sugerują także, że należałoby odróżnić naturalnie religijny charakter teozofii, który posiada ona sama z siebie, od tego, że wyznaniem staje się ona dla osób z ezoterycznego kręgu Towarzystwa Teozoficznego, tzn., że teozofia, mimo iż sama w sobie ma charakter fundamentalnie religijny, nie jest systemem wyznaniowym dla szerokich mas, lecz jedynie dla wąskiego grona osób wtajemniczonych⁴⁰

Teraz możemy zasadnie stwierdzić, że mimo przemilczania swej konfesyjności lub wręcz deklarowania areligijnego charakteru Towarzystwo Teozoficzne okazuje się w

³³ Tamże, 66.

³⁴ Tamże, 24.

³⁵ Tamże, 44.

³⁶ *In this respect, (...), Theosophy 'is' RELIGION, and the Society its one Universal Church*; H. P. BLAVATSKY, *Is Theosophy a Religion?*, w: H. P. BLAVATSKY, *Collected Writings*, X, 1888–1889, Wheaton, Ill. 1974², 162.

³⁷ Angielski przedimek nieokreślony *a* nie ma odpowiednika w języku polskim i w stosunku do rzeczownika, który poprzedza, oznacza jego nieokreśloność bądź bycie jednym (jednakowym) z wielu w tej klasie (gatunku). Na język polski często tłumaczy się go jako: *jakiś, pewien*, lub nie tłumaczy się go wcale.

³⁸ *Thus Theosophy is not a Religion, we say, but RELIGION itself (...)*; H. P. BLAVATSKY, *Is Theosophy a Religion?*, dz. cyt., 163. W podobny sposób autorka wyraża się także w innych miejscach tego artykułu; zob. np.: tamże, 161. 171. Takie postawienie sprawy wyjaśnia nam też, dlaczego we wcześniej cytowanych wypowiedziach ta sama autorka zaprzeczała religijnemu charakterowi teozofii. Postępowanie takie było konsekwencją odpowiedzi na pytanie: *Is Theosophy a religion?* bez wskazania na przyjęte rozróżnienie. Widać to wyraźnie, gdy sięgamy do oryginału; zob. H. P. BLAVATSKY, *The Key to Theosophy*, New York 1889, 1.

³⁹ Por. H. P. BLAVATSKY, *Is Theosophy a Religion?*, dz. cyt., 161.

⁴⁰ Podobny wniosek stwierdzający, że teozofia jest (...) *religią dla wtajemniczonych, a nie dla mas*, sugeruje także Jan Karel van Baalen; niestety swego przekonania nie wspiera on szerszą analizą tekstów źródłowych; zob. J. K. VAN BAALEN, *The Chaos of Cults*, Grand Rapids, Michigan 1962, 74.

swej istocie i ukrytych intencjach organizacją religijną. Religijny charakter teozofii znalazł również swoje praktyczne potwierdzenie zarówno w świadomości samych teozofów, jak przedstawicieli innych religii. Działo się to w czasie Światowego Parlamentu Religii we wrześniu 1893 r., kiedy to William Quan Judge, jako reprezentant Towarzystwa Teozoficznego, został zaproszony do zasiadania pomiędzy reprezentantami wielkich religii świata⁴¹

Oczywiście, przedstawione wyżej poglądy odzwierciedlają świadomość samych teozofów. Nie należy więc, mimo wyraźne religijnych aspiracji, umieszczać teozofii wśród klasycznie rozumianych religii. Przeciw takiemu określeniu protestują nawet sami teozofowie, widząc w porównywaniu teozofii do typowej religii zagrożenie jej istoty: (...) *nie można zacieśnić Teozofii do granic religii czy Kościoła, nie niweczając jej tym samym*⁴² I choć teozofia ma aspiracje bycia czymś wyższym ta zarazem bardziej fundamentalnym w stosunku do dotychczasowych religii, w praktyce jednak okazuje się być raczej jednym z alternatywnych „nowych ruchów religijnych”

Zamykając nasze rozważanie o religijnym wymiarze ruchu teozoficznego, zaznaczmy jeszcze, iż pewne zdziwienie budzi fakt, że w publikacjach teozoficznych stwierdzenia przyznające teozofii charakter religijny są stosunkowo rzadkie. Charakterystyczne jest również, że jasne wypowiedzi na ten temat spotykamy w praktyce jedynie u H. Bławatkiej, i to w niewielu miejscach. Jeśli przyjąć, że jest to wynikiem ezoterycznego charakteru teozofii, to tak istotne przemilczenia i dwuznaczności mogą budzić wiele zastrzeżeń oraz obaw przed ukrytymi konsekwencjami programowej niejawności przeświadczeń Towarzystwa Teozoficznego. Samo jednak zagadnienie ezoterycznego języka współczesnych teozofów jest niezmiernie złożone i czeka wciąż na swe krytyczne opracowanie.

ks. Andrzej Wańka

⁴¹ Por. M. GOMES, *The Dawning of the Theosophical Movement*, Wheaton, Ill. 1987, 16.

⁴² E. WOOD, *Teozofia naturalna*, „Przegląd Teozoficzny” 17(1929)31.